

3. Аўҳадиева З.Ж. Қазақ тіліндегі ұлттық киімдер атауының этнолингвистикалық сипаты. – Алматы технологиялық университетінің хабаршысы. 2017, №1(114)
4. Богославская И.В. Десять каракалпакских саукеле. // Этнографическое обозрение. №4, 2014
5. Кошгарий М. Девону луғотит турк. I том
6. Морозова А.С. Каракалпакский женский шлемовидный головной убор «Саукеле», Научные труды ТашГУ, выпуск 200, Археология Средней Азии, VI. – Ташкент, 1963
7. Соликова Н. С. Ўзбек кийими, Т., 2002; Занятия и быт народов Средней Азии, Л., 1971;
8. Сухарева О. А., История среднеазиатского костюма. Самарканд (2-пол. 19 – нач. 20-в.), М., 1982;
9. Чориев Б. Фафур Ғулом шеърятти тили. – Т., 1994
10. Ундерова Л. В., Ўзбекская народная одежда конца XIX-XX в., Т., 1994.

РЕЗЮМЕ. Mazkur maqolada kiyim-kechak nomlarining turkiy tillardagi leksik-semantik xususiyatlari bayon qilingan. Xususan, erkak va ayol kishilarning bosh kiyimlarining turkiy xalqlarda ishlatilish jarayonlari, kelib chiqish tarixiga alohida diqqat qaratilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассмотрены лексико-семантические особенности названий одежды в тюркских языках. В частности, особое внимание уделяется истории использования наименований мужских и женских головных уборов у тюркских народов.

SUMMARY. This article describes the lexical-semantic features of clothing names in Turkic languages. In particular, special attention is paid to the history of the use of men and women's headdresses in Turkic peoples.

O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA ANTITEZANING IFODALANISHI

B.X.Eshmanova – magistrant

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Tayanch soʻzlar: paremiologik birlik, koʻchma maʼno, tazod, maqol, grammatik qurilish, qarama-qarshilik, antonomiya, ziddiyat, sodda gap, hikmatli ibora, differensial sema.

Ключевые слова: паремнологическая единица, переносное значение, противопоставление, пословица, грамматическая конструкция, антонимия, конфликт, простое предложение, мудрая фраза, дифференциальная сема.

Key words: paremiological unit, figurative meaning, analogy, proverb, grammatical structure, contradiction, antonymy, contradiction, simplicity, wise phrase, differential sema.

Kirish. Har bir xalq oʻzining maʼnaviy-maʼrifiy qadriyatlarini chuqurroq anglashga, oz tarixini koʻproq bilishga intiladi. Shuningdek, har bir millat va elatning oʻziga xos urf-odat, anʼanalari, milliyligi, qadriyati shu xalq tarkib topgan yaʼni shakllana boshlagan davrlardan balki, undan ham avval shakllangandir. Aynan mana shunday urf-odat va marosimlar xalqning kim ekanligini koʻrsatib beradi. Yozuvchi Togʻay Murod aytganidek: *«Xalq nimasi bilan xalq! Oʻzining urf-odatlari bilan xalq! Otabobosidan qolgan milliy anʼanalari bilan xalq! [1:47].*

Maqollar esa bizga qadim oʻzbek xalqining eng botiniy urf-odatlari, anʼanalari, marosimlari, his-tuygʻulari, afsonalari, rivoyatlari, yurish-turishi, turmushi, mehnat faoliyati, jamiki moddiy va maʼnaviy olamini aks ettirib beradi. Bunda maqollarning afzallik jihati shundaki: Maqol oddiy soʻz yoki gap orqali ifodalangan fikrdan taʼsirli va ixcham shaklga egaligi, shuningdek, xulosa yoʻsinida berilishi, hukm yaʼni rad etilmaydigan, toʻgʻridan toʻgʻri qabul qilinadigan paremiologik birlik sifatida tilimizda muhim oʻrin egallaydi. Bu xususiyatlar ayniqsa ichki qarama-qarshi semali maqollarda juda ham taʼsirli aks etadi. Differensial semali maqollar kuchli hukmni ifodalab, tinglovchining tuygʻulariga taʼsir qiladi va uni junbushga keltiradi. Xuddi shunday maqollar orqali ifodalangan fikr va mazmunda soʻzning butun qudrati namayon boʻladi. Bunday maqollar koʻchma maʼnoda yoki oʻz maʼnosida ham qoʻllanishi mumkin. Differensial semali maqollar koʻpincha qoʻshma gap koʻrinishida, baʼzan sodda gap shaklida ham namoyon boʻladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlari. Maqolada bugungi oʻzbek tilshunosligida differensial semali maqollar ifodalangan boʻlib, bunda bir nechta maqollar orqali ular tarkibidagi leksik-semantik qarama-qarshilik xususiyatlari xususida soʻz boradi. Jahon tilshunosligida maqollar tadqiqiga berilgan baho va mazkur hodisaga turlicha yondashuvlar mavjudligi haqida fikr yuritiladi. Adabiyot sifatida matnning lingvistik mohiyati bilan bogʻliq boʻlgan ilmiy adabiyot, monografiya va dissertatsiyalar tahlilga tortilgan.

Muhokama va natijalar. M.Qoshgʻariy XI asrdayoq turkiy xalqlarning hikmatli iboralaridan juda katta qismini oʻzining “Devon”iga kiritib, ularni qanday vaziyatda, qaysi mazmunda qoʻllanishini arab tilida izohlagan edi. “Devonu lugʻotit turk”da xalq ogʻzaki ijodiga oid 300dan ortiq sheʼriy parchalar, 291ta maqol va matallar keltiriladi [2:49].

Keyinroq oʻzbek tilshunosligida xalq maqollari boshqa bir yoʻnalishda tadqiq etila boshlandi, yaʼni yozuvchi va

shoirilar asarlarining tili va uslubiga oid koʻpgina ishlarda, nomzodlik dissertatsiyalarida xalq maqollarining maʼnoviy, uslubiy xususiyatlarini oʻrganishga alohida eʼtibor berildi. Bu borada A.Rustamov, H.Sulaymon, Sh. Shomaqsudov, Sh.Shorahmedov, H.Berdiyev, R.Rasulov, S.Asqarov, A.Joʻraxonov, M.Toʻychiyev, M.Hakimovlarning [3:85-87] ishlarini keltirish mumkin. Oʻzbek tilshunosligida xalq maqollarining toʻlaqonli sinonimik lugʻatini yaratish kabi muhim vazifa B.Joʻraeva tomonidan uddalandi [4:79].

Maqol-hayotiy tajriba asosida xalq tomonidan yaratilgan, odatda pand-nasihat mazmuniga ega boʻlgan, ixcham obrazli, tugal maʼnoli va hikmatli ibora yoki gapdir [5:569]. Biz bu maqol va matallarni qanchalik koʻp oʻrgansak ham ozdir, chunki biz maqollar orqali oʻtmish ajdodlarimizning butun bir hayotiy faoliyati ularning sezimlari, orzu oʻylarini his etamiz va ulardan kerakli darajada xulosalar chiqaramiz. “Maqol” atamasi arabcha qavlun-gapirmoq, aytmoq soʻzidan olingan. Maqol orqali aytilgan fikr kishiga juda qattiq taʼsir qilishi bilan ham inkor etib boʻlmaydigan haqiqatga aylangani bois ham bu janrga eʼtibor kuchlidir.

«Maqol kamida bitta gapga teng keladi, hukm xarakterida boʻlib, Grammatik fikr ifodalaydi, oʻz ichki Grammatik qurilishi jihatidan ham doim gapga teng boʻladi, undan anlashilgan mazmun faqatgina tasviriy yoʻl bilan ochiladi» [6:24]. Lekin maqollarning orasida oppozitsion munosabat ifodalaydigan turlari alohida ahamiyatga molikdir.

Jaloliddin Rumi aytganidek: «Har qanday «ashyo»ning qimmatini zidi bilan ayon boʻladi, zidi boʻlmagan narsani taʼrif etish imkoniyatdan tashqaridir. Tangri nurning oshkor boʻlishi uchun qorongʻu etib yaratilgan mana bu olamni mavjud ayladi [7:74], – deydi. Mana shunday ziddiyat, qarama-qarshilik tushunchasi maqollarning leksik-semantik asosida ham uchraydi. Bunday maqollar orqali berilgan ibratomuz fikr kishiga kuchliroq taʼsir qiladi. Uni oʻyga toldiradi, fikrlashga majbur qiladi.

Masalan shunday maqollardan biri: **Achchiq bilan chuchukni totgan bilar, uzoq bilan yaqinni yurgan** [8:24]. Bu maqoldagi **achchiq-chuchuk**, **uzoq-yaqin** soʻzlari oʻzaro maʼnoviy antonimlikni yuzaga chiqaryapti va qarama-qarshilik orqali maqol mazmuni yanada taʼsirliroq ifodalanyapti. Bu maqol xalq orasida koʻpincha koʻchma maʼno ifodalab, biror bir voqea hodisani oʻzining boshidan oʻtkazgan, oʻz hayotida koʻrgan, sinagan, oʻsha vaziyatga tushgan inson biladi. Undan boshqa odam bu holatni toʻla

his qila olmaydi degan ma'no bor. Shuningdek, bu maqol ko'pni ko'rgan tajribali kishi ma'nosini ham ifodalaydi.

Ahmoqlarga bosh bo'lguncha, donolarga yosh bo'l. Bu maqolda esa **ahmoqdono, bosh-yosh** so'zlari ma'noviy qarama-qarshilikni yuzaga chiqaryapti. Maqolda ibratomuz nasihat aks etgan bo'lib, bu oddiy nasihat bo'lmay, bu maqoldagi butun bir mazmun mohiyatni kuchaytirayapti va ifodaviylik, ta'sirchanlikni yanada kuchliroq yuzaga chiqishini taminlayapti. Bu maqol orqali ba'zi nodon, aqlsiz, ilmsiz, johil odamlar orasida o'zingni ko'rsatib, ularga bosh bo'lib yurgandan ko'ra, o'zingdan aqli va bilimli, dono insonlar orasida yosh bo'l ya'ni tajribasiz bo'l va ulardan o'rgangin ma'nosini beradi, chunki bilimning, ilmu ma'rifatning chegarasi yo'q. Faqatgina ahmoqlargina har narsani bilaman deb o'ylaydi. Aksincha, inson qanchalik ko'p bilsa, shuncha bilmasligini his qiladi.

Shakar ham tida, zahar ham. Bu maqolda **shakar va zahar** bir-biriga qarama qarshi so'zlar. Bizga ma'lumki, har qanday kasallikka da'vo bo'lsa ham til zahridan zaharlangan insonga da'vo yo'q, chunki insonda ko'ngil, qalb nomli azolar, borki, bu insondagi eng nozik azoladir. Agarda inson qalbi yomon so'zdan yaralansa, hech qachon tuzalmaydi. Tuzalsa ham, yanggilanib ketaveradi, Shuning uchun ham ko'ngil mumtoz adabiyotining asosiy tasvir manbai hisoblanadi. Chunki tasavvuf ta'limotiga ko'ra, Alloh kishining ko'nglidagina aks etadi. Ishq ham ko'ngil ishidir. Shuning uchun ham bu maqol xulosa yanglig' insonni shirin tillilikka, boshqalarga tili bilan ozor bermaslikka undaydi.

Kattaga hurmatda bo'l, kichikka-izzatda. Bu maqolda **katta va kichik** so'zlari o'zaro antonimlikni yuzaga chiqarib, hissiy ta'sir yuqoriligini ta'minlab bermoqda. Maqolda o'zbek xalqiga azal-azaldan xos bo'lgan kattalarni hurmat qilish, kichiklarni izzat qilib doimo ularga g'amxo'r bo'lish kabi insoniylik xislatlari aks etgan. Kattalarga hurmat ular gapirganda gapini bo'lmasdan tinglash, ulardan oldin dasturxonga qo'l uzatmaslik, o'zidan yoshi ulug'larga salom berish, ular agar nohaq bo'lsa ham gap qaytarmaslik va yana bir qancha o'zbeklarga xos odatlar kattalarga hurmatning bir ko'rinishidir. Kichiklarga izzat esa ularni yaxshi ko'rish, ularni himoya qilish, ularning tarbiyasiga e'tibor berish, ularni shirin so'zlar bilan ruhlantirish va boshqalardir. Qisqa qilib aytganda bu maqol o'zbek millatining mentalitetiga har jihatdan xos va mosdir.

Maqollardagi bunday qarama-qarshilikni yuzaga chiqarayotgan so'zlar badiiy adabiyotda **tazod** deb atalgan alohida san'atini yuzaga chiqaradi.

«Aksariyat maqollarda ikki mantiqiy markaz o'zaro ziddiyatli munosabatda beriladi, bunda tazod san'ati asosiy badiiy-tasviriy vosita sifatida estetik vazifani o'taydi: *«Avval o'yla, keyin so'yla», «Ko'p o'yla, oz so'yla», «Avval bahor, oxir xazon», «Bas etgan o'zar, qasd etgan to'zar», «Boyning o'g'li kelsa to'rga-to'rga, kambag'alning o'g'li»*

Adabiyotlar

1. Tog'ay Murod. "Yulduzlar mangu yonadi". Qissalar. -Toshkent: «Sharq», 2009. 47-b.
2. Abdurahmonov G'. "Devonu lug'otit turk" asarining o'rganilish tarixidan. // O'zbek tili va adabiyoti. 2009, № 6. 49-b.
3. Jo'rayeva B. O'zbek xalq maqollarining qisqacha sinonimik lug'ati. -T.: «FAN», 2006.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati A.Madvaliyev tahriri asosida. -Toshkent: 1981. 569-b.
5. O'zbek xalk maqollarining lingvistik asoslari [matn] B. Jo'rayeva. - Toshkent: Akademnashr, 2019. 24-b.
6. Mavlono Jaloliddin Rumiy. Ichindagi ichingdadir: Falsafiy asar. // Tarjimon Ulug'bek Hamdam; Mas'ul muharrir Najmiddin Komil. -Toshkent: «Yozuvchi», 1997. 74-b.
7. O'zbek xalq maqollari. (Tuzuvchilar: T. Mirzayev, A. M Usoqulov, B.Sarimsoqov; Mas'ul muharrir: Sh.Turdimov. - Toshkent: «Sharq», 2005. 281-b.
8. Safarov Oxunjon. O'zbek xalq og'izaki ijodi: pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun darslik. - Toshkent: «Musiqqa», 2010. 297-b.
9. Abdullayeva D. O'zbek tilida antisemiya Filol. Fanlar nomzodi diss. . . avtoref. - Toshkent: 2010. 5-b.

РЕЗЮМЕ. Maqolada differensial sememali (antiteza) maqollar ifodalangan bo'lib, bunda bir nechta maqollar orqali ular tarkibidagi leksik-semantik qarama-qarshilik xususiyatlari ochib berilgan. Aynan mana shunday qarama-qarshiliklar maqollardagi hissiy-mazmuniy ta'sir doirasini yanada orttirishi ifoda etib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены пословицы с дифференциальными семемами (антитезами), а также описана характеристика лексико-семантических противоречий в них. Именно такие противоречия увеличивают диапазон эмоционального и смыслового воздействия в пословицах.

SUMMARY. The article describes the differential semantic proverbs, which reveal the features of lexical-semantic contradictions in them through several proverbs.

go'rga», Yomon o'g'il - molga o'rtoq, Yaxshi o'g'il- jon-ga», Ishlagan yerni yashnatar, ishlamagan qaqshatar» singari maqollarda o'git mag'i yaxshi va yomon nisbatlarining o'zaro qarama-qarshi qo'yilishi natijasida yarqirab turibdi va bu maqollarda antonomiya hodisasi tarzida qaraladi [9:297].

Qarama-qarshilik antik davrdanoq faylasuflar e'tiborini o'ziga jalb etib kelgan kategoriya sifatida xarakterlanadi. Sokrat, Platon, Aristotel, Protagor, Demokrit kabi faylasuflarning ilmiy qarashlarida bu kategoriya turlicha talqin etib kelingan [9:5]. Ayniqsa, Aristotelning qarama-qarshilik haqidagi ilmiy qarashlari alohida e'tiborga molik. T. F. Chursunova Aristotelning falsafiy qarashlariga baho bera turib, shunday deydi: «Antonomiyaning o'rganilishi qadimgi yunon faylasufi Aristoteldan boshlangan. [9:5]. Qarama-qarshilik borliqdagi asosiy mezonlardan hisoblanadi.

Olamni anglashda qarama-qarshilik kategoriyasining o'rni beqiyos. Falsafiy nuqtayi nazardan har qanday hodisaning o'rganilishi, ertami-kechmi, ularning qarama-qarshi tomonga murojat qilinishiga olib keladi. Masalan, B. Spinoza «Etika» asarida histuyg'ularning tabiatini ochishda qarshilantirishdan unumli foydalanadi va ularning ifodasini so'zlarni qarshilantirish orqali tushuntiradi. Faylasuf hodisalarga kontrast asosida yondashayotganini quyidagi fikrlar orqali asoslaydi: «Aniqlash-bu qarshi qo'yish demakdir» [9:6].

Gegel shunday degan: «*Qarama-qarshilik – haqiqat mezoni, Qaramaqarshilikning yo'qligi esa xatolar mezon*». Bunday fikrlar orqali Hegel falsafada qarama-qarshilikning g'oyat muhim hodisa ekanligini isbotlagan. Qaramaqarshilikning tildagi ahamiyati ayniqsa maqollarda yaqqol seziladi.

Xulosa. Xulosa qiladigan bo'lsak, maqollardagi differensial semalar maqollarning mazmuni va ta'sir doirasini yanada orttiradi. Insonga ta'sir doirasi oddiy so'z yoki gapga qaraganda kuchli va bo'yoqdor bo'lib, badiiylikni ifodalab, ixcham va xulosalash yo'sinida jarangdor eshitiladi. Tilimizda bu kabi maqollarning ko'pligi o'zbek xalqining naqadar ko'pni ko'rgan, hayot tajribasi nihoyat darajada yuqori ekanligidan dalolatdir. Shuningdek, bunday maqollarda fikrimizni yana bir bor foydalanib, uning tub mag'zini chaqib ko'rishimiz esa ota-bobolarimiz, ajdodlarimiz aytgan har bir ibratli va purma'no firlarga amal qilib, ularga hurmat bilan qarashimizning nishonasidir. Bundan ko'rinadiki, o'zidan kattalarni hurmat qilish, bobolar pandiga amal qilish o'zbek xalqining qon-qoniga singib ketgan muqaddas tuyg'ular hisoblanadi. Shuning uchun so'zlash jarayonida so'zlarni o'rinli qo'llash va ularning uslubiy bo'yoqdorligiga e'tibor qaratmoq lozim. Shiralilik, bo'yoqdorlik, tasirchanlik, esa aynan zid ma'noli maqollarin o'z nutqimizda qatnashtirib so'zlashda namoyon bo'ladi.